

VALLÁSLÉLEKTAN, VALLÁSKRITIKA, ATEISTA NEVELÉS

Dr. BERENCZ JÁNOS

Az ateista nevelőmunka problémáinak a szocialista országokban egyre terebélyesedő irodalma van. Az utóbbi években nálunk is számos tudományos és népszerű mű látott napvilágot, melyekből hasznos filozófiai, történelmi és pedagógiai szempontokat meríthetünk materialista világnézeti nevelésünk — és ezen belül az ateista nevelés — hatékonyságának fokozásához.

Az örvendetes mértékben évről évre gyarapodó ateista irodalom sorában a pszichológiai, valláslélektani szempontú valláskritika, az ateista nevelés pszichológiai megalapozása — mindezideig meglehetősen háttérbe szorult. A vallásról, istenhitről szóló népszerű ateista művek némelykor egyértelműen a filozófia körébe utalják a valláskritika pszichológiai szempontú kérdéseit is (pl. P. PAVJOLKIN: „Az istenhitről.” Kossuth Kiadó, 1959. 59. l.) — és ezzel túlzottan leegyszerűsítik a tudományos valláskritika sokrétű, differenciáltan vizsgálendő kérdéseit. Az ateista nevelésről szóló kiadványokban pedig inkább a probléma általános filozófiai, logikai, értelmi nevelési oldala dominál — a vallásosság és ateista nevelés bonyolult pszichológiai, fejlődés- és neveléslélektani megalapozása pedig meglehetősen elsikkad, vagy felületesen kerül említésre.

Az elmondottak talán motiválják tanulmányunk témaválasztását. A következőkben a valláskritika és ateista nevelés néhány pszichológiai, valláslélektani problémájára igyekszünk — terjedelmünkhöz kötve, szűkrefogottan, töredékesen — rámutatni.

Jelen tanulmányunk anyaga — címéből is következően — két részre oszlik: I. A valláslélektannak néhány, a materialista valláskritika szempontjából fontos megállapítása; II. az ateista nevelés néhány fontos, időszerű kérdése.

Témánk kifejtésekor tekintettel voltunk arra, hogy — főleg a materialista világnézeti nevelés, az ateista nevelés köréből — az utóbbi években számos publikáció látott napvilágot. (Ezek legfontosabbjait tanulmányunk végén, a „Tájékoztató irodalom”-ban felsoroljuk.) E publikációk ismertetésétől, felesleges ismétlésektől igyekszünk eltekinteni, és az ateista nevelést az eddig viszonylag elhanyagoltabb oldalokról, nézőpontokból megvilágítani.

Rátérve a fenti sorrendben témánk fejtegetésére:

A vallás eredete komplex folyamat, melynek kutatása alapvetően a különféle társadalomtudományok (történelem, kultúrtörténet, politikai gazdaságtan, szociológia stb.), valamint a filozófia körébe tartozik. A vallás, mint társadalmi tudatforma rendkívül összetett jellegű, benne különféle objektív és szubjektív pszichikai folyamatok kölcsönhatása érvényesül. (Vö. A. SZPIRKIN: A tudat eredete. Bp. 1963. Gondolat. IX. fej. 230—273. oldal.)

Az eddigiekből következik, hogy a vallás objektív gazdasági, társadalmi alapjainak kutatása mellett megvan a létjogosultsága és jelentősége a vallás pszichológiai szempontú vizsgálatának, a vallásos tudat, élmény és magatartásmód pszichológiai kutatásának. A valláslélektan problémái közül a tudományos valláskritika szemszögéből a következő problémákat emelhetjük ki:

A) A valláslélektan kutatja, feltárja a különféle vallások tételeinek (dogmáinak) pszichológiai vonatkozásait

Minthogy valamennyi, széles tömegek között elterjedt vallás dogmáinak pszichológiai vizsgálata egyrészt helyszűke miatt nem lehetséges, másrészt nálunk nem elterjedt vallások elemzése kevés gyakorlati jelentőséggel kecsegtet —, ezért a következőkben a keresztény tanításokat vesszük a pszichológiai jellemzés, kritika alapjául és néhány fontosabb kérdésben utalunk más, elterjedt világvallásokra is. Részletezve, a következő fontosabb valláslélektani kérdések merülnek fel:

a) Melyek a vallásos tudat legfontosabb, általános pszichikai forrásai, motívumai?

A teológusok, vallásos szerzők igyekeznek cáfolni azt a materialista tételt, mely szerint a vallás pszichikai forrását, motívumát az emberek tudatlanságában — függőségi helyzetük átélésében — képzeletükben és a különféle hatalmas, lényegében ismeretlen erőktől való félelmükben kell keresnünk.

A különféle teológiai kézikönyvek e materialista, ateista tanításokat úgy igyekeznek pl. cáfolni, hogy szerintük sem a képzelet, sem a félelem nem elsődleges, ezért ezek nem lehetnek a vallás forrásai. (Vö. pl. SCHÜTZ ANTAL: Dogmatika. — A katolikus hitigazságok rendszere. 3. kiadás. Bp. Szt. István Társ. kiad. 1937., 23—32. oldal.)

Az említett teológiai érvelés azonban sem ténybelileg, sem logikailag nem állja meg a helyét. Elsősorban: elmulasztják feltárni a képzeletnek és a félelemnek viszonyát az emberi megismeréshez, tapasztalathoz. Az helytálló, hogy a képzelet nem „elsődleges” annyiban, hogy a megismeréstől, tapasztalattól teljesen függetlenül, nem hozhat valami abszolút újat létre. De az ember éppen a képzelet segítségével létrehozhatja olyan tárgyak, jelenségek képét is, melyeknek megfelelőit sem a jelenben, sem a múltban nem tapasztalta, melyek soha nem léteztek (pl. a népmesei képzelet a „kacsalábon forgó vár”-ról). A félelemnek is lehet különböző mértékben reális alapja.

A teológiai érvelés további hibája abban van, hogy nem tesznek különbséget a pszichikai megismerés reális és torz, hamis mivolta között. Képzeletünk lehet hamis, torz, — ugyancsak a félelem is lehet reális vagy irreális.

b) A kereszténység hisz a *személyes istenben*, akinek „abszolút értelme” van és egyébként is pszichikailag mindenben tökéletes lény.

Különösen hangsúlyozzák a teológusok az „*isteni akarat*” tökéletességét, ennek jegyeiként az isteni akarat teljes „szabadságát” és „mindenhatóságát” említik.

Ismét, többszörösen is hibás a keresztény teológusok érvelése: elsősorban a „pszichikailag abszolút” tökéletes lény feltételezése pszichikailag magában véve is képtelenség, kibékíthetetlen belső ellentmondásokkal terhes, abszurd ismeretelméleti és pszichológiai konstrukció. Méginkább képtelen állítás, hogy test, idegrendszer nélkül létezhet egy ilyen tökéletes pszichikummal bíró lény. Ez a koncepció, amellet, hogy önkényes, szubjektivista, még szélsőségesen fejlődésellenes, metafizikus is: az isteni pszichikum „abszolút tökéletessége” kizár minden fejlődést. Márpedig a fejlődés egyetemes természeti és társadalmi törvény. Ha mármost erre a teológusok azt felelik, hogy egy „természetfeletti világban” nem érvényesek a „természeti világrend” törvényei — továbbkérdézhettük: akkor honnan ismerhetik meg e számunkra megismerhetetlen világ törvényeit? Itt már nyilván semmiféle objektív, megbízható tényre, tapasztalatra nem hivatkozhatnak, hanem csupán a „kinyilatkoztatás”-ra, az isteni sugallatra — ezek azonban semmiképp nem tekinthetők tudományos érveknek, bizonyítékoknak.

c) A keresztény teológia lélekkel bíró testetlen szellemeknek képzelel el az ún. „angyalok”-at. Ezeknek az emberénél sokkal fejlettebb pszichikumot tulajdonítanak. (Bár az, hogy milyen mértékű és jellegű az angyalok értelme, szabad akarata, tetteireje, beszédje stb. sok tekintetben vitás a teológusok között is.) Ezzel kapcsolatban ugyanolyan cáfoló érveket kell felhoznunk, mint amelyeket az isten személyes pszichikai tökéletességénél már említettünk.

d) Idealista, tudománytalan tanításokat tartalmaz az *emberi lélek*ről szóló egyházi tanítás is. Eszerint: az emberi lélek — „szellem”, „szabad akarata” van és az emberi lélek „halhatatlan”. A lélek a test „szubsztanciális formája” a keresztény vallás szerint. A teológusok között nem kevés vita folyik az egyes emberi „lelkek” eredetéről (preegzisztencializmus, emanatizmus, generacionizmus, kreacionizmus stb.) és fejlődéséről is.

Az érvelés alapvető tudománytalansága itt is az idealista „lélekfogalom”, melyből — nagymértékben ókori idealista filozófusokra támaszkodva — a keresztény dogmatika az említett tételeket fejtette ki. A bizonyítási eljárás itt is — abszurditása mellett — önellentmondó is. Az élet és halál, az anyagok felbomlásának analógiáját próbálják ráhúzni a lélek-fogalomra — teljesen logikátlanul, önellentmondóan. Az élet, a természet és társadalom valósága ugyanis csupán különböző fajta *átalakulásokat* ismer, de az anyagnak és energiának *teljes megszűnése*

— ismeretlen a „természet világában”. Tehát az analógia alapvetően hamis. Amellett önellentmondás is a „természetfeletti”, szellemi világban, amely a természeti világtól lényegében különböző és megismerhetetlen.

e) A keresztény tanítások pszichológiai képtelenségei folytatódnak a „megváltásról” szóló tanításokban, Krisztus emberségével, emberi pszichikai tulajdonságairól szóló tanításokban. Ide kapcsolódnak a katolikus vallás „Szűz Máriával” foglalkozó tanításai, Mária megdicsőülése „lélek szerint” és „anyai közvetítése” az istennél.

f) A katolikus dogmatika különleges pszichikai problémákat vet fel az ún. „szentségekkel” kapcsolatban is, főleg a „bűnbánat szentségé”-nél.

g) Végül sajátos — misztifikált — pszichológiai problémák adódnak az ún. „végső dolgokkal” — a pokollal és mennyországgal — kapcsolatban is.

Az említett tényezők a keresztény tanításból vettek —, de megjegyezhetjük, hogy ehhez hasonló problematika számos egyéb, nem keresztény vallásban — különösen az izlamban és az izraelita vallásban — megvan.

Nagyobb eltérés adódik a *buddhizmus* esetében, amely a személyes isten helyett személytelen isteni őselvben hisz. A buddhizmussal szemben tehát nem érvényesíthetők azok a pszichológiai kritikai szempontok, amelyek a keresztény személyes istenhittel, az isten pszichikai tulajdonságaival kapcsolatban említésre kerültek.

Viszont újabb — nem kisebb — kritikai szempontokat kell felvetni a hinduizmus, buddhizmus és egyéb vallások „*lélek-vándorlási*” tanításaival szemben. Ez a tanítás egyrészt misztifikálja, a vallási tökéletesedés szemszögéből az abszurditásig torzítja az örökléssel kapcsolatos tapasztalatokat, — másrészt pedig az egyének és tömegek felemelkedési, boldogulási vágya szolgálatába is állítja a „lélek-vándorlásban” való hitet.

*

Eddig a vallási tanítást, annak pszichikai oldalát a vallás dogma-rendszerével kapcsolatban, a vallással, mint a társadalomban érvényesülő hitbeli közösséggel kapcsolatban vizsgáltuk kritikailag.

Ezzel azonban nem merült ki a valláslélektan, a pszichológiai valláskritika területe. Felvetődik még a következő kérdés:

B) Hogyan jön létre az egyéni vallásosság? Melyek az egyének vallásosságának főbb pszichikai vonásai?

E kérdésekre a tudományos fejlődéslélektan, a gyermeklélektan adja meg a választ.

Tovább differenciálva: spontán fejlődik ki a gyermekben a tételes vallás, személyes istenhitt, a vallásosság, vagy csupán a környezet, a nevelés hatására?

További kérdésünk: szükségszerű tényező-e az egészséges élethez, az ember boldogságához a vallás?

A tudományos pszichológia válasza mindkét kérdésre tagadó.

A vallásos alapon álló polgári gyermekpszichológusok közül sokan a vallásosságot a gyermeki spontán fejlődés eredményének, sőt „lelki szükséglet”-nek tartják. Ezek szerint a gyermek kíváncsiságtól, tudásvágytól hajtva, a „végső okokat” keresve eljut a személyes isten eszméjéhez, a mai tételes vallások istenhitéhez. Mások szerint a gyermek inkább érzelmi alapon — támaszt, gyámolítót keresve — jut el a mindenkor igazságos „mennyei atya” képzetéhez.

A jellemzett gyermeklélektani felfogások bírálatakor kiindulásul megjegyezhetjük, hogy azokat többé-kevésbé nyílt apologétikus célzat hatja át. Ezen túlmenően azonban ténybeli érveik nem meggyőzők és bizonyításuk logikai hibában is szenved. Elsősorban, nehezen bizonyítható, hogy a gyermek spontán, a környezettől elzárt fejlődése milyen lenne. Történelmi és pszichológiai egybevetések, következtetések alapján valószínű, hogy a kevés tapasztalat, a pszichikai képességek és elsősorban a második jelzőrendszer fejletlensége következtében a kisgyermekben bizonyos kezdetleges, mágikus szemlélet alakulhat ki. Az ilyen „mágikus világkép” azonban csupán a spontán fejlődés és a környezettől való teljes elzárttság hipotézise mellett állhat fenn, tehát a modern kor kisgyermekére vonatkozóan a mágikus világkép nem is tekinthető általános, életkori sajátosságnak. A gyermek tapasztalatainak bővülése, pszichikai képességeinek, különösen gondolkodásának realiztikus és gyakorlatias, konkrét irányú fejlődése azonban — éppen a mágikus, misztifikáló szemlélet ellenére ható tényezők. A gyermek vallásos fejlődése, a személyes istenhit és a tételes vallások alapján álló világkép, világnézet kialakulása mindenképpen a vallásos környezet, a vallásos nevelés, az utánzás, a vallásos hatások befogadásának, elfogadásának tulajdonítható.

De téved az említett gyermekpszichológiai felfogás annyiban is, hogy a gyermeket valamiféle „igazságkereső filozófus”-nak és feltétlenül irreális, természetfeletti támaszt kereső lénynek tüntetik fel. Ennek éppen a modern gyermeklélektanban általánosan elfogadott konkrét, gyakorlatias gyermeki szemléletmód, gondolkodásmód ellentmond.

Méginkább nyilvánvaló a vallásos elfogultság akkor, mikor egyes pszichológusok a vallást, mint a gyermek számára nélkülözhetetlen lelki szükségletet, mint a boldog emberi élet feltételét emlegetik. Napjainkban a szocialista országok sok milliós, boldog, kiegyensúlyozott, ateista szellemben nevelt és ateista meggyőződésű ifjúsága és felnőttei — bezzédesen tanúsítják, hogy vallás nélkül is lehet becsületesen, boldogan élni. Másfelől azt, hogy a vallás nagyon sokszor nem tudja biztosítani a kiegyensúlyozott, boldog életet, szintén sok példával lehetne illusztrálni.

*

**

Érdekes, hogy a vallások modern pszichológus-apologétái főleg az első, majd a második világháború után — hogyan igyekeznek bizo-

nyítani a vallás nélkülözhetetlenségét. Egyre gyakrabban arra hivatkoznak, hogy az embernek szüksége van valami világnézetre, hitre. Márpedig — a materializmus és a kommunizmus is hit, tehát valami „sajátos vallás” (egyések szerint „valláspótlék”). Ezzel az egyszerű, meglepő, de logikailag teljesen megengedhetetlen, tudománytalan fordulattal igyekeznek bizonyítani, hogy általában a vallás nélkülözhetetlen az ember számára. (Pl. James Bissett PRATT: *Why religions die?* — University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1940. — 120. oldal. — Christopher Henry DAWSON: „Religion and culture.” — Meridian Books, Inc. New York, 1958. — 217—218. oldal.

Az említett logikai bakugrásoknak indoka, motivációja nagyon is kézenfekvő: a mai szerzők nem tagadhatják, hogy a szocialista országokban, de másutt is egyre nagyobb a vallástalan, ateista tömegek aránya. Ezért hibás, szofisztikus érveléssel azt bizonygatják, hogy általában mindenféle világnézet — tehát a materializmus, az ateizmus is: vallás. Nem nehéz emögött az okoskodás mögött a logikai hibát felfedezni: *hamisan azonosítják a vallást általában a világnézettel*, és kijelentik, hogy a vallástalanság is vallás — ezzel fittyet hánynak a logika közismert alaptörvényére, az ellentmondás törvényére.

**

A vallásos gyermekpszichológusok egyébként egyoldalúan vetik fel a vallásos fejlődés, nevelés problémáját. Akár azt bizonygatják, hogy a gyermek spontán, határozott nevelői ráhatás nélkül is vallásossá fejlődik, akár azt, hogy értelmi vagy érzelmi okokból az ember, de különösen a gyermek számára lelki szükséglet a vallás — egyoldalúak annyiban, hogy csak a vallásos fejlődést tartják „normálisnak”, természetesnek, értékesnek. Ez azonban magában véve is megengedhetetlen, világnézeti elfogultságból származó álláspont. Éppen olyan joggal lehetne ugyanis feltenni azt a — nem kevésbé érdekes és jóval időszerűbb kérdést —, hogy milyen feltételek mellett alakul a vallásos környezetben, vallásos szellemben nevelt gyermek ateistává?

E probléma természetesen másként alakul a szocialista társadalomban és a kapitalista környezetben. A szocialista társadalomban az ateistává fejlődött — vallásos családi környezetben élő ifjú — éppen a tervszerű, iskolai, ifjúsági mozgalmi nevelés, a materialista világnézet hatására tud elszakadni családjá vallásos hagyományaitól, kötelekeitől.

A kapitalista társadalomban jóval bonyolultabb az ifjúság ateista fejlődésének folyamata. Itt rendszerint vagy magában a vallásos hitben, az egyház tételeiben, a papok magatartásában megmutatkozó ésszerűtlenség, csalódás, — vagy még általánosabban a kizsákmányoló, elnyomó, képmutató társadalmi-politikai rendszer és ennek a vallásos tanításokkal való összefonódása, az ezzel kapcsolatos felismerések indítják el az ifjút az ateista fejlődés útjára.

A modern polgári valláslélektan a vallásos „megtérések” gazdag tárházát dolgozta fel, elemezte pszichológiailag, de alig találkozunk a XX. században olyan polgári valláspszichológiai művel, amely az ateis-

tává való fejlődést elemezte volna tudományos objektivitással, alapos-
sággal. Nyilvánvaló, hogy e tekintetben is a modern polgári pszicholó-
gusok világnézeti elfogultsága mutatkozik meg.

Ha a polgári pszichológia elfogultan, egyoldalúan foglalkozik a gyer-
mek ateista fejlődésével, — annál szélesebb árnyalatú irodalmi feldol-
gozással találkozhatunk idevonatkozólag a nagy írók műveiben. Példa-
ként említsük meg, hogy mennyire változatosan, a művészi realizmus
mellett milyen pszichológiai éleslátással ábrázolta Maxim GORKIJ a
gyermek vallásos, illetve ateista fejlődését a kapitalista társadalomban.

Gorkij élesen, helyesen látta, hogy a vallást a szülők plántálják a
gyermekbe, mégpedig elsősorban a rendszeres szoktatással, imádkozta-
tással, a *vallási ritushoz* való szoktatással. Ehhez a gyakorlati vallásos
neveléshez próbálnak azután érzelmi kiegészítést fűzni a vallásos legen-
dák, történetek elbeszélésével. (Vö. a nagymama elbeszéléseit a „Gyer-
mekkorom”-ban.)

Könnyen érthető, hogy az effajta, konzervatív vallásos nevelés —
melyhez a katekizáló-formalisztikus iskolai vallásoktatás hozzájárul —
értelmi síkon többszörösen is zavarba hozza a nyiladozó értelmű gyer-
meket. A gyermek kérdéseket tesz fel pl. istenről, pokolról, menny-
országról stb. A felnőttek nem tudnak — nem is tudhatnak — ezekre
kielégítő választ adni. Megtévesztő, elterelő, vagy homályos feleleteket
adnak. Ez nyilvánvalóan fokozza a gyermek értelmi fejlődésének zava-
rát, olykor megoldhatatlan tépelődések sorozatát indítja meg . . .

A gyermek vallásos kételkedésének gyakran az a forrása, hogy rá-
jön a nagy ellentétre, ami a vallás parancsai és az emberek mindennapi
élete, magatartása között feszül. Ennek nyomán sok esetben felismeri
a gyermek, hogy a vallás szinte a felnőttek hibáinak, képmutatásának
elleplezőjévé lesz. Igen szemléletes megfigyelése Gorkijnak — gyer-
mekkorából —, hogy nagyszülei kétféleképp imádkoznak, mintha két
különböző isten volna. A nagyapa merev, azonos szövegű, minden egyéni
íz és érzés nélküli imákat mormol, — a nagyanya viszont személyes,
egyéni átéléssel imádkozik. („Gyermekkorom”, VII. fejezet, 95. oldal.)

Gorkij számos művében a vallástól való elfordulásnak, kételynek,
ateistává fejlődésnek sokféle, változatos típusait vonultatja fel. E fejlő-
désre nem kevés hatást gyakorolnak a gyermek környezetéből vett tár-
sadalmi tapasztalatok és a nemi fejlődés, a nemi élet köréből származó
élmények, tapasztalatok is. Mindezek összességükben olyan irányban
hatnak, hogy a serdülő kiábrándul a felnőttek képmutatásából, és abból
a társadalomból, mely a képmutatást a vallás eszközeivel is támogatja,
szentesíti.

Mint nagy realista író, Gorkij azt is helyesen látja meg, hogy az
emberek csak idősebb korukban jutnak el a határozott kételyhez, szkep-
szishez. Pl. Matvej Kozsemjakin vezekelni, felejtteni megy a kolostorba,
de ottani tapasztalatai alapján — idős korában — leszúri a maga szá-
mára: „szemfényvesztés az egész!” (i. m. IV. rész, 399. oldal).

Van azután olyan Gorkij-hős is, aki végig megmarad vallásosnak.
Ilyen pl. Motya, a „Gyónás” főszereplője. Azonban ő is — hosszas ko-

lostori zarándoklás után — rájön arra, hogy a kolostorokban a jellemtelenség, besűgás, olykor kiméletlen durvaság, sőt kicsapongás uralkodik. Teljesen kiábrándul a hivatalos pravoszláv egyházból, a papságból, antiklerikális lesz. De istenhite megmarad, magányos, egyházonkívüli „istenkeresővé” válik.

Sokkal egyszerűbben jut el a teljes kételkedéshez a jómódú, képmutató, romlott polgári környezetben felnövekvő Klim Számgin. Ő már gyermekkorában így nyilatkozott: „Isten nincs. Csak az öregek találják ki...” (i. m. I. 26. l.)

C) Milyen támpontokat szolgáltatnak a modern valláslélektan megállapításai a valláskritika számára?

A modern, XX. századi valláspszichológiában többféle irányzat különböztethető meg. Így:

Az empirikus irányzat

jellemző vonása a pártatlanság hangoztatása, a semlegesség zászlajának lobogtatása a vallással szemben. (Amint azt FLOURNOY kifejezte: az empirikus valláslélektan minden vallásos jelenség objektív értékeitől eltekint és távol áll a láthatatlan világgal folytatott harcoktól.) A vallás tényeit tehát nem tekinti eleve „természetfölötti”-nek, hanem igyekszik legalábbis programja szerint — tudományosan, pártatlanul vizsgálni a vallásos emberek hitét, tudatát, magatartását. Ezt az elvet 1957-ben a Brüsszeli XV. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszuson is hangsúlyozta GODIN belga pszichológus. (A tudományos valláslélektan egyik alapelve szerinte „a teljes lemondás a transzcendentizmus problémáitól”.)

Az „empirikus valláslélektan” voltaképp gyűjtőnév, mely egymástól jelentékenyen eltérő világnézeti tartalmú, irányultságú — különféle módszerekkel kutató valláspszichológusokat kapcsol össze az empirikus-ságra, tapasztalatiságra való építés égisze alatt. Számottevő különbségek vannak az empirikus valláspszichológusok között aszerint is, hogy a vallásos élet, megnyilvánulások mely területeit tartják lényegesnek, milyen tárgyköröket vonnak be vizsgálati körükbe. Vannak, akik pl. a vallásos élményleírásra, élménymagyarázatra és a vallásos típusok kutatására helyezik a súlyt. (Pl. WUNDERLE: Einführung in die moderne Religionspsychologie, Kösel, 1922.) Mások ennél tágabban (pl. a dogmák, vallásos élmények, szertartások, valláserkölcstb. pszichológiai szempontú vizsgálata) vagy szűkebben (pl. az ún. „megtérés-probléma”) értelmezik a valláslélektan területét.

Hasonlóan nagy a változatosság az alkalmazott valláspszichológiai módszerek területén is. Régebben szinte kizárólagos volt az önmegfigyelés, a különféle dokumentumok pszichológiai elemzése — a múlt század vége óta erősen terjedőben van a *kérdőív* (-ankét) -módszer (pl. James, Starbuck kutatásai). Próbálkoztak különféle feladatok, *tesztek* adásával a valláspszichológia területén is (pl. GIRGENSOHN: Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens. Leipzig, 1921.).

A következőkben néhány legismertebb empirikus valláspszichológus műveit fogjuk röviden jellemezni.

WILLIAM JAMES, az ismert amerikai pragmatista filozófus és pszichológus, valláspszichológiai működésével is jelentős hírnévre tett szert századunk elején. Művében („A vallásos élmény a maga sokféleségében”) a pártatlanságot csupán egyes vallásokkal szemben őrzi meg, az egész kereszténység iránt viszont határozott rokonszenvvel viseltetik. Pl. a keresztény egyházi szerzőket magasabbra értékeli (nagyobb impulzív erejük, állítólagos érzelembeli gazdagságuk miatt) az ókori vallásos íróknál. A felvilágosodott, polgári racionalizmust, ateizmust „felszínes”-nek minősíti. Az ateista emberek jellemét a könnyelműek, felszínesek közé sorolja. Végül nyíltan is azt vallja, hogy a vallás pszichikailag hasznos az ember számára, mert az egyén egységét, megnyugtatót, lelki gazdagodását szolgálja — szerinte. Sőt, még a vallási fanatizmust is mentegeti, és bizonyos fokig védelmébe veszi, „megértéssel” kezeli.

Az említett konkrétumok alapján is nyilvánvaló, hogy James nem őrzi meg teljesen, feltétlenül pártatlanságát —, hiszen az ateizmussal szemben nyíltan a vallások pártján áll —, ha az egyes felekezetekkel szemben általában elfogulatlannak mutatkozik is. (Legfeljebb egy helyen nyilvánítja rokonszenvét a metodizmus javára, írván, hogy „a metodizmus megtérés-felfogása a legmélyebb benyomást hagyja az emberben, pszichológiailag a legtökéletesebb.”) Műve az említett vallásos elfogultság ellenére is érdekes olvasmány, főleg a vallásos típusok sokszínű, gazdag illusztrációja miatt. Számunkra főleg két szempontból tanulságos:

a) Több helyütt is határozottan vallja, hogy az egyén vallásosságának alapja többnyire nem az észbeli meggyőződésben, hanem érzelmi és sokszor tudattalan tényezőkben van. A vallásosság megalapozásában a racionális okokat, a hittételek logikai erejét kevésre becsüli: az istenbizonyítékok nem teremtenek vagy alapítanak hitet — vallotta. Az isteni tulajdonságokról és hasonló teológiai kérdésekről szóló fejtegetések vajmi csekély jelentőségűek a gyakorlati vallásosság szempontjából.

Az említett érvelés, álláspont a XX. században elég gyakori az egyes felekezeteken belül is. Részben a vallás visszavonulását, a tudományos kritika, érvelés elől való kitérést tükrözi —, részben apologétikai célzata is van, mert érzelmi, vágybeli szükségletként tünteti fel a vallást. A modern empirikus valláspszichológusoknál ez a hitvédelmi cél nyilvánvaló.

b) Másik, számunkra tanulságos mozzanata a vallásos túlzás, a vallásos fanatizmus egyes megnyilvánulásainak pszichológiai megítélése. A szentek egyoldalúságát, szűklátókörű életét kifogásolja. Szent Terézzel kapcsolatban sajnálkozik, hogy annyi lelkiert igen haszontalanul pazarolt el. Luigi di Gonzaga esetében ellenszenvvel ír abnormális világmevetéséről, rendkívül szűk látóköréről. Elmondja róla az anekdotát, hogy több hónapig étkezett már a kolostor éttermében, és azt sem tudta, hol ül a rektor, mert állandóan lesütötte a szemét! Értetlenül, meg-

ütődve teszi fel a kérdést: és egy ilyen ifjú volna a fiatalság védőszentje?

James ilyenfajta álláspontjából a gyakorlatias amerikai polgár, a pragmatista filozófus érződik ki. Azt viszont nem veszi észre, hogy ilyenféle megállapításaival sok tekintetben saját apologétikus álláspontját gyengíti, ingatja meg, sőt ellentétbe is kerül vele. (Pl. akkor, amikor egyhelyütt védelmébe veszi a vallási fanatikusokat, máshelyütt kifogásolja a szentek életmódját, beállítottságát.) Ha a vallás csakugyan nyugtató érzelmi szükséglet —, akkor miért kifogásolja a szentek világmegvetését, szemléletét?

A James-éhoz hasonló empirikus beállítottság sok valláspszichológusra jellemző a XX. sz. elején. Pl. James Bissett PRATT is hasonló megállapításokra jut 1907-ben a vallásos hit forrására vonatkozóan: „a mai istenhít nem annyira tekintélyre és érvekre, mint inkább érzelmre van alapozva” — írta.

— Szintén empirikus módszerrel — kérdőívek statisztikai feldolgozásával — jutott el tanulságos valláslélektani megállapításokra James egy kortársa, Edwin Diller STARBUCK. Ő vizsgálódásainak középpontjába a vallásos „megtérést” állította. A megtérésen nála nem a „pogány”-ból, vagy más vallásfelekezethez való áttérést, hanem olyan vallásos krízist kell érteni, amelyből — átmeneti közömbösség, esetleg ateista beállítottság után — az egyén ismét visszatér az intenzív vallásossághoz.

Sok adatot gyűjtött, csoportosított és dolgozott fel a „megtérés”-re vonatkozóan Starbuck. Néhány érdekesebbet kiragadva: a megtérések leggyakoribb motívumai között szerepel — a gyakoriság sorrendjében: a társadalmi nyomás, kényszer; az erkölcsi ideálra törekvés; a lelkiismeretfurdalás és halálfélelem. Érdekes továbbá a „hitre vonatkozó nézetek” táblázata is. Ebből kitűnik pl., hogy az ifjúkorban a vizsgáltak túlnyomó többsége vallásos, később azonban — kimutathatóan — a vallástól való függetlenedési folyamat megy végbe. Ezt a válaszok határozottan mutatják. Így pl. a 30 éven felüli nők 63%-a számos hittételt nem fogad el, 16%-uk nem hisz a „lélek halhatatlanságában” sem. A 40 éven felülieknél a fenti arányok 70%-ra, illetve 30%-ra növekszenek!

Érdeemes Starbuck század elejei adatait egyes maiakkal egybevetni. Pl. 1956-ból származó nyugatnémet adatok szerint („Pädagogik im Bild”, herausgegeben von Franz HILKER, Freiburg, 1956.) — a 15—25 éves fiúk arra a kérdésre, hogy „van-e jelentősége a vallásnak az ön számára?” — 62%-ban igennel, 26%-ban nemmel válaszoltak. Arra a kérdésre pedig, hogy „hisz-e a halál utáni életben?” — 43%-uk igennel, 38%-uk nemmel válaszolt. Ugyancsak figyelemreméltók a nyugatnémet HUNGER lelkész adatai. Ezek szerint napjainkban a fiúk 78%-a, a lányok 72%-a nem vallási meggyőződésből, érzületből, hanem szülõi kívánságára, megszokásból, barátai kedvéért, vagy egyéb, nem vallásos meggyőződésbeli okból jár templomba. (Idézi ZOLTAI Dénes: „A világnézeti nevelés és vallásos világnézet.” I. kötet, Bp. 1963. Tankönyvkiadó, 113. oldal.)

Az említettekhez hasonló nyugati, egyházi forrásokból is származó adatok alapján valószínűsíthető, hogy napjainkban a vallásosság csökkenése tapasztalható a kapitalista világban is —, nem csupán az idősebb felnőtt korosztály, hanem a 20 év körüli ifjúság körében is. Nem véletlen, hogy napjainkban a II. vatikáni zsinat számos intézkedése, terve igyekszik megfékezni a vallásos közömbösség, az ateizmus rohamos terjedését a nyugati országokban.

Hazánkban a Nevelési Terv előmunkálatainak keretében folytak felmérések általában a világnézeti nevelés eredményei, hatásossága és a tanulók ateista beállítottsága tekintetében. Az adatok „*A tanulók világnézeti és erkölcsi fejlődése*” című, a PTI munkatársai által írt gyűjteményes kötetben olvashatók. (Bp. 1962. Tankönyvkiadó Vállalat; az ált. isk. felső tagozatára vonatkozó adatokat lásd 129—158. oldalon.) Országos, áttekintő, pontos adatokkal nem rendelkezünk a tanulók világnézeti fejlettségére vonatkozóan. Az említett felmérés szerint a felső tagozatos tanulók jelentékeny részénél zavaros, idealista és materialista felfogásokat keverő nézetek tapasztalhatók; többnyire kisebb rész ad világos materialista választ (átlag 20—30% körül) és határozottan visszaszorulóban van, de még mindig számottevő a vallásos beállítottságuk aránya. Az idézett kötetben a kísérleti és kontrollosztályok tapasztalatai arra vallanak, hogy rendszeres és következetes világnézeti nevelőmunkával már egy év alatt szembetűnő eredményt érhetünk el (i. m. 141. oldal). A templombajárás motívumait vizsgálva, a hazai adatok szerint is, nagy szerepet játszik a szoktatás, utánczás, esztétikai és egyéb nem vallásos motívumok; több tanuló kijelenti, hogy nem vallásos, de azért szeret templomba járni. (Ez bizonyossága annak is, hogy mennyire felületes a vallásosságot egyszerűen a templombajárással azonosítani!) Megjegyzendő azonban, hogy az említett kiadvány kutatómódszertani szempontból több tekintetben is kifogásolható: a világnézeti állásfoglalást nem eléggé a cselekvéssel összefüggésben, nem kellő kritikával veszi számításba. A válaszok pszichológiai értelmezése, a motiváció kutatása sok helyütt elmarad vagy fogyatékos; a módszerek kombinálása, egybevetések alkalmazása szintén hiányzik.

— Az empirikus valláspszichológusok sorában vannak olyanok is, akik határozottan ellenségesek a tételes vallásokkal szemben. Így pl. J. H. LEUBA korszerűtlennek minősíti a személyes istenben való hitet, és azt valami racionalizált, személytelen istenhittel kívánná pótolni.

— A szintén empirikus R. de la GRASSERIE azt kutatta (1899), hogy a vallás tételeiben és gyakorlatában miként érvényesülnek a „nagy pszichológiai törvények”: a létesítő ok, az evolúciós forma, a sűrűsödés és ritkulás, a heterogenitás és szimbolizáció, a szimbolizmus stb. törvényei. (E „pszichológiai” törvények önkényesek, tudományosan nem bizonyíthatók, és voltaképp eklektikusan a Spencer-féle evolúciós polgári filozófiából, szociológiából merítette ezeket a szerző.)

*
**

Sajátos kritikai álláspontot foglal el a vallással szemben a *freudista pszichoanalízis*.

Sigmund FREUD-nak a vallással kapcsolatos álláspontja röviden abban foglalható össze, hogy a vallásos hit illúzió, lényegében ösztönös vágyak — az apa iránti vágy („apa-komplexum”) átszellemítése, szublimációja. Ez a freudista tanítás legrészletesebben az „Egy illúzió jövője” és a „Mózes, vagy az istenhit” című freudi művekben kerül kifejtésre.

Egyébként a vallással kapcsolatos freudi tanításnak hosszas előzményei vannak. 1907-ben, a kényszerneurózisokról írva („Zwangshundlungen u. Religionsübungen”, megj. először a „Zeitschrift für Religionspsychologic”, 1907. I. kötet, 1. füzetben, — később Freud: Gesammelte Werke, VII. kötetben) Freud kifejtette, hogy a vallás is elnyomás, de nemcsak a szexuális ösztönöké, hanem az önző, a társadalomra nézve káros ösztönöké is. A neurózis — egyéni vallásosság, a *vallásosság* — általános kényszerneurózis szerinte. A lényeges különbséget általában a neurózis és a vallás között Freud abban látta, hogy a neurózisnál az ösztönök kizárólag szexuálisak, a vallásnál viszont egoisztikus eredetűek. A vallásban ösztönök elnyomása és az istenre való áttolása szerepel Freud szerint.

Később, 1920-ban — egy 4 éves gyermek gondolat-asszociációiról írva — Freud ismét kifejti, hogy az isten gondolata az apa-komplexum, átszellemített, szublimált formában. (Freud: Gesammelte Werke, XII. kötet, 305—306. l.)

Majd egy XVII. századi ördögűzési-neurózisról írva, („Eine Teufelsneurose im XVII. Jahrhundert”, Imago, 1923. évf. Ges. Werke, XIII. köt., 352. oldal) megállapítja, hogy a társadalmi elnyomottság és egyáltalán a nyomor erősíti az apa iránti vágyat, és ezzel magyarázható az ördöggel kapcsolatos neurózis széleskörű társadalmi elterjedése.

Néhány év múlva, 1928-ban, egy amerikai vallásos orvos levelére válaszolva, Freud ismételten megerősíti álláspontját, mely szerint a vallásos élmény mögött mindig az Oedipusz-komplexum van, az apa utáni vágy. („Ein religiöses Erlebnis”, 1928. Imago, — megj. Ges. Werke, XIV. köt.)

— Bizonyos továbbfejlesztésre ad lehetőséget a pszichoanalitikus felfogáson belül a vallásnak „védekezési mechanizmusként” való felfogása. Az idevonatkozó freudista tanítást Freud lánya, ANNA FREUD dolgozta ki, illetve foglalta össze. („Das Ich und die Abwehrmechanismen”, Imago Publ. Co. Ltd. London, 1946.) Ha a 10 védekezési mechanizmust vizsgáljuk, néhánynál a vallás szembetűnően szerepel, így pl. az elfojtás, a meg nem történtté tevés, a szublimálás esetén. Más esetekben a vallás közvetve, rejtettebben szereplő védekezési mechanizmusnak tekinthető.

Figyelemreméltó, hogy Freud első és nemzetközileg talán legismertebb magyar híve, FERENCZI SÁNDOR is — hasonló ateista szellemben nyilatkozott 1908-ban, a salzburgi első Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson tartott előadásában. Ateista állásfoglalását Ferenczi összekapcsolta a konzervatív-vallásos nevelés, egyáltalán a konzervatív-

vizmus bírálatával is: „A vallásos babonákhoz és ceremóniákhoz való ragaszkodás — mondotta többek között — az *idejétmúlt társadalmi berendezkedések tunya konzerválása* . . . a vallásosságban részint a halál-félelem elleni, tehát önös célzatú orvosszert, részint a kölcsönös türelmetlenségnek egy megengedett módját tisztelik . . .” (Lásd: Ferenczi Sándor: „Lélekelemzés.” Bp. 1910. Szilágyi Béla könyvker. biz. 90– 94. oldal.)

Napjainkban a nyugati országokban a freudizmusnak a vallással szemben békülékenyebb irányzatai alakultak ki. (Különbéle „neo-freudista” irányok.) Az orthodox freudizmus hívei azonban ma is a polgári ateizmus talaján állnak, és nyilván a különféle egyházak is szembenállnak vele. Ezért téves, megalapozatlan azt állítani, hogy napjainkban a freudizmus „terjedését, terjesztését az egyház is támogatja”. (Vö. „Köznevelés”, 1963. 23. sz. „Kislexikon”, 792. l.)

**

Miben láthatjuk a freudista valláskritika pozitívumait és negatívumait?

a) A freudista valláskritika értékének számít, hogy határozottan leleplezte a vallás illúzió-voltát, azt, hogy a vallás antagonisztikus ellentétben áll a tudományos világgéppel, világnézettel szemben.

b) Pozitív vonás az is, hogy Freud észreveszi a szoros kapcsolatot a társadalmi elnyomás, nyomor és a vallásosság erősödése, a babonás hiedelmek között. (Pl. a XVII. századi „ördögüzési neurózis”-ról írva, Ges. Werke XII. kötet, 305—306. oldal.) Természetesen e fontos megfigyelését teljesen eltorzítva, sajátos — tudományosan téves — elvei, koncepciói alapján próbálja magyarázni, ami a vallás és társadalmi összefüggését torz, hamis összefüggésbe hozza. Hasonlóan pozitívan értékelhető Ferencziné a konzervatív nevelés és konzervatív-vallásos rendszer elítélése is —, habár további magyarázatait a pszichoanalízis torzító, egyoldalú keretébe illeszti.

c) Hiba viszont, hogy a freudizmus a vallást egyoldalúan, egyéni-pszichikai jelenségként tekinti. Elhomályosítja, hogy a vallás történeti-társadalmi produktum, mely az osztálytársadalmakban sajátos osztály-funkciót tölt be, osztályérdekeket szolgál.

d) Hasonlóképpen tudományosan nem fogadható el az az egyoldalúság sem, ahogyan a freudizmus a vallást az ösztönéletből próbálja levezetni. Nem tagadható általánosságban, hogy az egyéni vallásosság-nak, főleg a valláserkölcének van kapcsolata az ösztönökkel, illetve az ösztönök korlátozásával, elterelésével —, de egészben véve a vallásnak ösztön-szublimációként való felfogása túlzó, egyoldalú és bizonyíthatatlan állítás.

e) Bizonyos értékes gondolati magot tartalmaz a vallásnak „védekezési mechanizmus”-ként való felfogása annyiban, hogy a vallásos ember csakugyan menekül a realitás teljes tudomásulvétele, a bizonytalanság elől. Helytelen azonban a „védekezési mechanizmus” egyoldalú,

patologista szemlélete és tudományosan nem igazolt a vallásnak „kényszerneurózisként” való felfogása.

*
**

Az 1929—30-as nagy világazdasági válság óta, a polgári valláspszichológusok körében észrevehető változás megy végbe. A magukat empirikusnak, objektívnek valló pszichológusok egyre inkább a vallásos hit védelmezőiként lépnek fel. Jellegzetes példája ennek az ercdetileg freudistának indult, majd renegáttá lett C. G. JUNG, aki 1940-ben, a vallás és pszichológia viszonyáról írt művében nyíltan is ki akarja küszöbölni a pszichológiából azt a problémát, hogy a megismerés mennyiben tükrözi az objektív valóságot. A „tükrözés” fogalmát a „pszichológiai realitás”-sal akarná helyettesíteni.

E koncepció alapján a szubjektív idealista Jung számára a vallás „igazsága” teljesen azonos értékű a tudományéval. Hangsúlyozza, hogy az isten, mint „őskép” (— „archetípus” —) megvan a legtöbb népnél — és ez a tény szerinte figyelemreméltó minden „theológia naturalis” számára. Bár sajnálatos félreértésnek nevezi, ha valaki az ő álláspontját istenbizonyításként fogná fel — lényegében egész gondolatmenete apologetikus jellegű. Ha ugyanis elejtjük a tükrözés realitását és elfogadjuk a szubjektív idealista értelmű „pszichikai realitást”, akkor ilyen értelemben Jung „bizonyította” is az isten létét, hiszen az istennek, mint archetípusnak, pszichológiai realitása van — Jung felfogása szerint.

Sőt, még tovább is jut e hitvédelmi mozzanatoknál és nyíltan szembekeverült a freudizmus valláskritikájának értékes elemeivel is, amikor teljes mértékben tagadja a vallás és neurózis kapcsolatát. „Teljesen meg vagyok győződve arról — érvel Jung —, hogy a dogma és rituálé rendkívül hasznos az embernek, legalábbis, mint a szellemi higiénié módszere.” (Jung: *Psychologie und Religion*, Zürich, 1940. Rascher-Verlag, 81. oldal.)

A nyíltan teológiai

valláslélektan a polgári valláspszichológián belül erősödőben van. Számos esetben az empirikus, tényfeltáró módszerekkel dolgozó pszichológusok nyíltan is apologetikus célzattal, sőt lelkesedéssel művelik a valláspszichológiát. (Pl. Alphonse MAEDER: *Wege zur seelischen Heilung*. Zürich, 1944. — H. C. RÜMKE: *The psychology of unbelief*. London, 1952. Hollandból ford.) Jellemző példa az 1960-ban megjelent KATZ-féle pszichológiai kézikönyvben (David KATZ—R. KATZ: *Handbuch der Psychologie*. Benno Schwabe & Co. Verlag, Basel/Stuttgart, 1960. IV. fejj. 385—398. l.). Robert B. THOULESS állásfoglalása, aki szerint a valláslélektan nagy jelentőségű a vallás gyakorlata számára. Szerinte a valláspszichológia érdeme, hogy napjainkban türelmesebbek vagyunk vallási kérdésekben, mint régen.

A nyíltan teológiai valláspszichológiának és az empirikus kutatómódszereknek összeötvözőződéséről tanúskodnak olyan kiadványok is, mint az 1962-ben megjelent *Archiv für Religionspsychologie* 7. kötete. (Szerkesztette: Wilhelm Keilbach, München, 1962. Benne 20 tanulmány,

mint pl. a lélekhitről a vallásokban, az öregkori vallásosság, a megtérés egyszerűsége és általános érvénye stb.) Ebben a kötetben a szerzők vallásos talajon állnak és többé-kevésbé empirikus kutatási módszereket alkalmaznak.

Ugyanennek a tendenciának tulajdonítható, hogy általánosabb pszichológiai problémák kutatása közben is egyre gyakrabban történik hivatkozás a vallásra, valláspszichológiára napjaink polgári pszichológiájában. (Pl. az „*öngyilkosság elleni harccal*” foglalkozó nemzetközi pszichológus-konferencián sokan a vallásoktól és a valláspszichológiától kértek segítséget ahelyett, hogy az öngyilkosságok tényleges társadalmi-gazdasági okaiban keresték volna a gyökeret. „*Psychologische Rundschau*”, 1963. évf. 4. füzet, Klaus Thoma tudósítása, 300—301. oldal.)

A nyíltan vallásos, teológiai valláspszichológián belül is különféle árnyalatok különböztethetők meg. Vannak, akik nyíltan vallják, hogy a vallás pszichológiai magyarázatára a tudomány nem képes, sőt erre nincs is feljogosítva, mert „a pszichológus csak a természetes okokról adhat felvilágosítást, a természetfölöttinek sem bizonyítására, sem tagadására nincs feljogosítva, mert kívül esnek tudománya körén.” (Vö. Kühár Flóris: Bevezetés a valláslélektanba. 1926. Szt. István társulat, 7—8. o.)

Máskor a teológiai valláspszichológia hívei nem vallják ennyire nyíltan a pszichológia vallásos-dogmatikus korlátait.

**

Eddigi megállapításainkból, kritikai ismertetésünkből kitűnik, hogy a polgári valláspszichológia nem foglalkozik — egyáltalán, vagy nem kielégítően — a vallás létrejöttének társadalmi-történelmi gyökereivel, a vallás igazi társadalmi funkciójával. E problémákat a marxista társadalomtudomány és filozófia, valamint a tudományos, materialista valláspszichológia tudja kellően megvilágítani. (Vö. legutóbb D. M. UGRINOVICS művét, „*O szpecifike religii*”, Izd. Moszkovszkovo Univ. 1961.)

Összefoglalásképpen a vallásos hit, magatartás pszichikai gyökereit a következőkben láthatjuk:

a) A vallásnak — főleg a régebbi társadalmakban — egyik számottevő forrása volt a többé-kevésbé ismeretlen természeti és társadalmi erőktől való objektív függés — ennek irreális irányban eltorzított, szubjektív átélése.

b) Fontos tényezője a vallásos hitnek, magatartásnak — mind régen, mind napjainkban — a szoktatás, neveltetés, a vallásos környezet utánzása, általában a konzervatívizmus. Ezt erősíthetik a családi hagyományokhoz, az ősökhöz fűződő érzelmi szálak is.

c) A vallás másik forrása az ember egzisztenciális bizonytalansága, irreális, túlvilágra irányuló *vigasz*-keresése, *félelme* az élet nehézségeitől, a haláltól. Rokon motívum az emberek kielégületlensége, az osztály-társadalmak ridegségéből a misztikumba menekülő *képzelete*, a vallás esztétikai mozzanatai is. (Vö. Szénási Béla: Az ateista nevelés és a pszichológia néhány összefüggése. Ped. Szemle, 1962. 5. sz.)

d) Szerepel továbbá motívumként az embernek a természetre, társadalomra való hatni akarása, ennek misztifikált, eltorzított esete. (Mágikus-erkölcsi motíváció. Pl. úgy gondolja valaki, hogy bizonyos vallási előírások megtartása megóv bajoktól, vagy szerencsét hoz stb.)

A szocialista országokban sajátos motívumként szerepelhet továbbá a makacsság, a többség világnézetével való szembefordulni akarás is.

II.

Az ateista nevelés lényeges vonásainak kifejtését a következő elrendezésben vázoljuk fel:

A) Az ateista nevelés lényege, helye a kommunista nevelés rendszerében;

B) Az ateista nevelés konkrét tartalmi vonásai, feladatai az általánosan művelő iskolában;

C) Az ateista nevelés néhány módszertani kérdése.

*

**

A megadott sorrendben haladva:

A) Miben láthatjuk az ateista nevelés lényegét, helyét a kommunista nevelés egészében?

A mi társadalmunkban az ateista nevelés szükségszerűen a kommunista embernevelés szerves részét alkotja. Közelebbről, materialista világnézeti nevelésünk körébe tartozik, mint annak egyik fontos összetevője, részfunkciója. (Tehát rendszertani elképzelésünk szerint az ateista nevelés kérdései a részletes oktatás- és nevelélmélet III/3. fejezetében kerülnek kifejtésre, vö. jelen kötetünkben közzétett „A neveléstudomány időszerű rendszertani és kutatásmódszertani kérdéseiről” című tanulmányunkat.)

E koncepcióból következik, hogy az ateista nevelés nem választható külön a szocialista nevelés többi területétől, hanem csakis a többi területtel szerves, harmonikus összefüggésben, a materialista világnézeti nevelés részfeladatának tekintendő.

Következik továbbá előző megállapításainkból az is, hogy az ateista nevelés nem azonosítható bármiféle — a polgári társadalmakban elterjedt, de a szocialista társadalomban is előforduló — ateista érzülettel, beállítottsággal, világnézettel. Konkrétebben, példákkal illusztrálva:

Ateista nevelésünk célkitűzése nem azonosítható az egyszerű, felületese, érzületile ateizmussal. Ilyen gyakorlati ateista pl. a James egyik példájában (i. m. IV. fej. 75—77. oldal) bemutatott 67 éves kereskedő, akinek gyakorlati ateizmusa elsősorban a vallásos emberek képmutatásának elítéléséből, a vallás haszontalanságának belátásából származik.

De nem azonosítható a mi nevelésünk ateista cizménye a különféle idealista filozófiákból — vagy anarchista, individualista nézőpontból,

meggyőződésből táplálkozó ateizmussal sem. Számunkra nem fogadható el pl. eszményül az egzisztencialista, az „abszurditás filozófiája” (vö. pl. CAMUS álláspontját) alapján álló ateista sem. Távol állnak a szocialista ember ateizmusától a cinikus, nihilista, amorális alapon álló „ateisták” is. (Ilyen ellenszenves ateistákra sok irodalmi példát találhatunk DOSZ-TOJEVSZKIJ egyes regényeiben.)

Nem azonos továbbá a szocialista ember ateizmusával a mechanikus materialista, pozitívista alapon álló ateizmus sem, vagy a pusztán szemlélődő, apolitikus ateizmus. Nem fogadhatjuk el azt a revizionista álláspontot, mely szerint a világnézeti, ateista nevelést nem szabad összekapcsolni a szocialista társadalom politikai, társadalmi, erkölcsi célkitűzéseivel. (Vö. Heliodor MUSZINSKI 1957-ben kifejtett álláspontjának helytálló bírálatát ZOLTAI Dénes id. művében, i. m. 84. oldal.)

*

**

Amikor az ateista nevelés lényegét, a kommunista nevelésben elfoglalt helyét igyekszünk helyesen meghatározni, nem feledkezhetünk meg arról, hogy jelentőségét nyomatékosan, meggyőző erővel bizonyítsuk olyan pedagógusok számára, akik a konzervatív-vallásos pedagógia égíse alatt nevelkedtek, vagy egyébként ingadozók, csak felszínesen látják az ateista nevelés mibenlétét.

Ilyen célzattal hasznos kritikailag vizsgálunk, hogyan próbálta megindokolni a vallásos világnézeti, a vallásos nevelés szükségességét a konzervatív pedagógia a múltban?

FINÁCZY Ernőnek, a konzervatív pedagógia ismert, nagyhatású képviselőjének idevonatkozó érvelése így foglalható össze:

A nevelést világnézetiileg kell megalapoznunk. Fináczy szerint ilyen megalapozásra csak az a világnézet alkalmas, „mely állandó, abszolúte értékes célt szolgáltat.” (Fináczy Ernő: Elméleti pedagógia. Budapest, 1937. Kir. Magy. Egy. ny. 15—16. oldal.) Továbbfolytatva érvelését: az abszolút értékek, eszmények meggyökereztetésére csak a vallás alkalmas, „mert a teljes tökéletesség a valóságban sehol sem található fel; csakis a vallásban...” „Vallás nélkül tehát nincs nevelés” — vonta le a konklúziót Fináczy.

A fenti gondolatmenetet azért idéztük, mert ennél kidolgozottabb, logikusabb érvelésre törekvő okfejtésre a konzervatív-vallásos nevelés mai napig sem jutott. Az okfejtés hibái nyilvánvalók: minden egyes premissza önmagában is hibás, önkényes, bizonyítatlan. Azt, hogy a nevelésben nincsenek állandó, abszolút célok — a neveléstörténet tényei meggyőzően, az adatok tömegével bizonyítják. Az, hogy a vallás az abszolút értékek egyedüli megvalósítója és a legtökéletesebb —, csak a vallásos elfogultság által diktált, tudományosan semmiképp el nem fogadható állítás. Végül az a konklúzió, hogy „vallás nélkül nincs nevelés” — olyan tétel, amelyet a világtörténelem maga cáfol meg olyannyira, hogy napjainkban maguk a vallásos emberek sem tagadják a szovjet nevelés létét...

B) Melyek az ateista nevelés konkrét feladatai az általános iskolában?

Az ateista nevelés konkrét szintjének, követelményeinek meghatározásában nagy könnyebbséget jelent a nevelők számára, hogy a Nevelési Terv igyekszik életkorok szerint pontosabban megszabni e téren a nevelési feladatokat.

Az ált. iskola felső tagozata számára a Nevelési Terv „a természetel, a társadalommal, az emberrel és a gondolkodással kapcsolatos tudománytalan és vallásos nézetek elleni harcra mozgósító tevékenységi formák”, sorában a következőket tartalmazza — osztályonként részletezve (Nevelési Terv, Bp. 1962. Tankönyvkiadó, 152 - 153. oldal):

V. osztály:

A tanuló „gyűjtsön népi mondókákat és babonás hiedelmeket. Figyelje meg a különbséget köztük, kérjen magyarázatot szüleitől, tanáraitól a babonás hiedelmekre.”

„Kisebb testvéreinek mondjon el meséket és magyarázza meg azok tanulságait. Világosítsa fel őket, ne féljenek csodás lényektől, mert azok csak a mesében szerepelnek. A valóságban nincsenek.”

E követelményekből, ajánlott magatartásformákból leszűrhető, hogy a felső tagozatba lépéskor a Nevelési Terv a realitás-érzék fejlesztését, a kritikus, összehasonlító gondolkodás ehhez kapcsolódó aktivizálását (pl. a kistestvérek, kisebb pajtások irányában) tartja fontosnak.

VI. osztály:

A tanuló „magyarázza meg — olvashatjuk a Nevelési Tervben — a kisebbeknek a babonás hiedelmek okait, tárja fel azok naív, nevetséges voltát.”

Továbbá: „hallgassa meg a rádióban és a televízióban a természettudományos népszerű előadásokat. Hívja fel barátai figyelmét is az ilyen műsorszámokra.”

„Cserélje ki pajtásaival az érdekes természettudományos cikkeket és könyveket.”

A VI. osztály követelménye — mint látható — nagy lépéssel megy tovább az V. osztályos szinthez képest. Fel is vethető vele szemben az, hogy talán túlságosan széleskörűen, általánosan fogalmaz. Annál is inkább, mert a tantervi oldalról nézve, inkább csak a biológiai ismeretterjesztés iránt lehet meg a kellő felkészülés alapján álló érdeklődés, mert a fizikát csak a VI. osztályban kezdik új tárgyként, a kémia pedig csak a VII. osztályban szerepel. Másrészt kétségtelen az is, hogy nem akármilyen előadásoknak van közvetlen értékük az ateista nevelés szempontjából.

VII. osztály:

„Iskolája tanulmányait kiegészítve, olvasson népszerű tudományos cikkeket, melyekből a babonás hiedelmek tudományos magyarázatát ismerheti meg.”

(Az eddigieken túlmenő, új feladatot az ateista nevelésre vonatkozóan a VIII. osztály számára a Nevelési Terv nem tartalmaz.)

Az idézett részekből több általános tanulság vonható le az általános iskolai ateista nevelés kereteit, jellemvonásait illetően:

a) A Nevelési Terv lényegében a babonás, tudománytalan nézetek elleni harcon nem megy túl;

b) Ajánlja a Nevelési Terv a természettudományos előadások, az ismeretterjesztés, rádió, tv iránti érdeklődés, fogékonyság élesztését, vagyis az indirekt materialisztikus, ateista nevelést. Voltaképp ezzel az ateista nevelés természettudományos bázisát vetjük meg;

c) Nem tartalmazza viszont a Nevelési Terv az aktív vallásellenes magatartást, a direkt ateista propagandát.

Annak, hogy az általános iskolában a fenti keretek között marad a Nevelési Terv, több oka van: egyrészt számol azzal, hogy az egyes tárgyak — indirekt módon, a tudományos, materialista nevelés erősítésével, bőven tartalmazzanak támpontot, anyagot az ateista nevelés számára. Így a fizika, kémia és biológia tanításakor el kell jutni a materialista következtetéseikig:

— Az anyagot senki nem teremtette, az anyag nem semmisülhet meg.

— Az élet, az élő anyag nem különös teremtő aktus folytán jött létre, hanem sajátos feltételek következtében jött létre, a fejlődés folyamán, az élő anyagból.

Másrészt a Nevelési Terv számol az életkori sajátosságokból adódó korlátokkal — és a családok sokhelyütt vallásos beállítottságával is. Ezért nem kívánjuk meg az általános iskolai tanulóktól a *nyílt és aktív ateista állásfoglalást* a felnőttek irányában. Az ilyen tartalmú követelménnyel szemben több, indokolt ellenvetés tehető. Egyrészt, az ilyenféle fellépés, állásfoglalás az általános iskolai tanulókat meghaladó tudományos felkészültséget, kritikai beállítottságot kívánna még a VIII. osztályos tanulóktól is. Másrészt az ilyen fellépés megkívánása bizonyos, kedvezőtlen irányban kibontakozható konfliktusra vezethet a tanulók és a felnőttek, különösen a gyermekek és szüleik (illetve nagyszüleik) között. Emellett a határozott ateista állásfoglalás —, mely ugyanakkor a felnőttek tekintélyét sem sérti — olyan tapintatot, érvelésbeli, vitatkozásbeli stb. jártasságot kíván meg, mely a 14 év körüli tanulók zöméből még hiányzik.

Megjegyezzük, hogy a Nevelési Terv első fogalmazásaiban szerepelt a nyílt ateista állásfoglalást is megkívánó követelmény a VIII. osztályosokra vonatkozóan. Ez a tétel azonban a végleges megfogalmazásból — nagyjából az említett fejlődéslélektani és pedagógiai megfontolások alapján — kimaradt.

C) Az ateista nevelés néhány módszeres kérdése

Bővebb indokolásra, kifejtésre nem szorul, hogy a tanulók ateista nevelésében a szocialista pedagógia általános elveinek (a didaktikai és nevelési alapelvek) szükségszerűen érvényesülniök kell. Bizonyos egyoldalúságokra, hibákra és teendőkre azonban érdemes figyelmeztetni az általános pedagógiai elvek érvényesítésekor, alkalmazásakor:

a) Az ateista nevelésben nyilván megvan a jelentősége annak, hogy a tananyag elsajátításakor fokozott mértékben törekedjünk a „tények tanúságtételé”-nek meggyőző erejére. Igyekezünk mindenkor reális alapokon nyugvó logikus gondolkodást fejleszteni, teremtsünk kapcsolatot a különféle — világnézetileg fontos — ismeretanyagok között. Mutassunk rá az emberi megismerés fejlődő, dialektikus jellegére és a hipotézisek valóságos szerepére is. Mindezek fontos értelmi nevelési tényezők, de sokszor bizonyos egyoldalúsággal kerültek hangsúlyozásra az ateista neveléssel kapcsolatban. A gyermekek vallásossága ugyanis a gyakorlatban nem ilyen értelmi, filozófiai megfontolásokból, problémázásból ered. Ebből következik, hogy az említett értelmi tényezők mellett — nagy gondot kell fordítanunk az érzelmi, érületi, szokásbeli stb. motívumokra is.

b) Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a gyermek érzelmi nevelésének az ateista nevelés keretében.

Az ateista nevelés érdekében alkalmazott érzelmi nevelés többirányú: egyrészt, igyekeznünk kell a gyermek érzelmeit a realitás felé terelnünk, a realitással összhangba hoznunk. (Semmiképp nem adhatunk teret irreális, misztifikális ijesztgetéseknek, — nem odázhathatjuk el a gyermek vágyainak teljesítését a jóistenre stb.) A félelmek és vágyak ne terelődjenek irrealitásba, mert az ilyesmi táptalaja a vallásosságnak.

Másrészt számolnunk kell azzal, hogy a vallási szertartások, külsőségek gyakran váltanak ki tetszést, esztétikai és egyéb kellemes érzelmet, érdeklődést a gyermekekből. Helyesen hangsúlyozta az ilyenféle érzelmi hatások jelentőségét nemrég G. G. BŰKOVA cikke. (Szovjet-szákaja Pedagógika, 1963. évf. 8. sz.-ban.) Ugyanakkor az említett cikk — reálisan — arra is rámutat, hogy a vallási szertartásoknak sokszor kettős, kétféle érzelmi hatásuk is van: egyrészt elkápráztatják, esztétikailag megragadják, bámulatba ejtik a kisgyermeket —, másrészt a hosszas, érthetetlen szertartások később fárasztó, untató hatást is váltanak.

Az érzelmi nevelés körébe vág továbbá, hogy igyekeznünk kell a gyermekekhez érzelmileg is közelhozni a *kommunista, ateista emberek társadalmi felelősségtudatát, erkölcsi példamutatását*. Az ateista érzelmi nevelésnek ez a területe különösen elhanyagolt, pedig nagy jelentőségű az ifjúság nevelése szempontjából. Nem véletlen, hogy az egyházak olyan nagy gondot fordítottak saját hőseik (szentek, vértanúk, híres embereik stb.) népszerűsítésére, példájuk pedagógiai felhasználására, — ugyanakkor pedig hamis, torzító módon általánosítva az ateistákat erkölcsstelen, cinikus, „eszmények nélküli”, megvetendő embereknek mutatták be. Az előzőekben említett valláslélektani művekben a vallásos hit

forrásaként, a vallásos „megtérés” motívumaként gyakran szokás emlegetni, hogy a vallásosság a magasabb erkölcsi eszménykép után való törekvésből sarjad. Nos, a mi nevelésünk sem hanyagolhatja el a magas erkölcsi példaképeket — az ateista nevelés érdekében!

c) Ateista nevelésünkben nagy szerepet játszik az *aktív, szocialista közösségi ember* nevelésére törekvés.

Egyik fontos tanulság a valláslélektanból, hogy az egyén vallásosságának kialakulásában mennyire nagy szerepet játszik általában a félelem (büntől, túlvilági büntetéstől, haláltól stb.), az irreális vágyak, a magányosság; a vallások elismerik és felhasználják az ember társas, közösségi hajlamát a maguk érdekében, lényegében azonban céljában, irányultságában misztifikálják az emberi közösséget, társadalmat a „természettőlöttség” jegyében.

Az elmondottak alapján nem kétséges, hogy milyen nagy jelentősége van a reális céllal megtöltött, termékeny, aktív közösségi nevelésnek az ateista nevelés szemszögéből. A szocialista közösségi nevelés tudja leküzdeni a természettől és az ismeretlen, vak társadalmi erőktől való függés, kiszolgáltatottság érzését. Az irreális eszközökhöz, hatalmakhoz való fordulás (pl. a Gondviseléshez, imához, vallási jócselekedetekhez stb.) helyett a szocialista közösségi érzés és aktivitás fejleszti ki a tanulóknál az erő és biztonság tudatát, az emberi cselekvés, aktivitás jelentőségét és örömét ez gyökereztetni meg.

Nem felejthetjük el azt sem, hogy gyakorlatilag a vallásos emberek, a vallásos tanulók a mi társadalmunkban egyre jobban elszigetelődnek, egyre inkább magányossá lesznek —, hiszen sok, alapvető világnézeti kérdésben elszigetelődnek, nem tudnak és nem is akarnak velünk haladni. Ilyen esetekben a nevelők fontos feladata a magányossá váló, elszigetelődő tanulókat tapintattal és céludatosan bevinni a közösség életébe, hogy a szocialista közösség örömein keresztül a materialista világnézet is hasson rájuk.

d) Sok esetben a gyermek vallásosságának forrása egyszerűen a felnőttek utánzása, a szokás, a hagyományokhoz való ragaszkodás — a szülők, nagyszülők iránti engedelmségből, kegyeletből fakadóan. Ilyen esetekben —, ha a vallásos szokások nem fonódtak mélyen egybe más érzelmi, érületi tényezőkkel — új szokások kialakításával, más, társadalmi hasznos elfoglalással, aktivizálással, a vallásos külsőségek másirányú kompenzálásával segíthetünk. Természetesen a figyelemelterelés, a vallástól eltéríteni szándékozó foglalkozás — nem ajánlható általános receptként. Sokszor az ateista „elvonó foglalkoztatás” adminisztratív jellegű rendszabálynak tűnik, és éppen makacsságot vált ki a vallásos szülőkből és a gyermekből is. Ilyen esetekben a figyelemelterelés hatástalan, sőt esetleg káros is.

e) A szülő és a gyermek vallásosságának — az említett gyakori motívumán kívül — sokféle, egyéni változata, összeszövődöttsége van. Ezért is fontos, hogy a nevelő jól ismerje a gyermek környezetét, családi viszonyait, személyiségjegyeit. Az ateista nevelés csak akkor lehet hatásos, ha nem általános sémákat alkalmaz egyes esetekre, hanem a

konkrét esetek ismeretében igyekszik felderíteni a gyermek vallásosságának motívumait, azt, hogy miért ragaszkodik makacsul a vallásossághoz. Ateista nevelésünk csak az okok alapos felderítése révén lehet hatásos. (Vö. A. M. NYETÜLJKO: „Az ateista nevelés egyéni megközelítése.” Szovj. Pedagogika, 1963. 6. sz.)

*

**

Ateista nevelésünk egyik legnehezebb kérdése az a tünetcsoport, amit széltében elterjedt kifejezéssel „kettős nevelés”-nek szoktak nevezni.

Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a „kettős nevelés” kifejezés eléggé plasztikusan utal ugyan a materialista és vallásos nevelői hatások kettősségére, ellentétességére —, de mégis erősen leegyszerűsítve polarizálja a világnézeti nevelés, ateista nevelés problémáit. A „kettős nevelés” ugyanis — közkeletű értelmezésében — annyit jelent, hogy a gyermeket sokszor napjainkban kétféle, egymással ellentétes nevelőhatás éri: materialista világnézeti törekvés az iskolában és vallásos, idealista világnézeti hatások otthon, a családban. Nyilvánvaló azonban, hogy itt a „kettősség” kifejezést erősen leegyszerűsítve alkalmazzák. Gyakori eset ugyanis, hogy a tanulókat az iskolában sem érik eléggé tervszerűen, egyöntetűen és mélyrehatóan a materialista világnézeti hatások (mert az egyes pedagógusok is különböző szinten állnak világnézeti kérdésekben) — és sokszor otthon is különféle hatások érik világnézeti szempontból. (Pl. a nagyszülők vallásosak, a szülők közömbösek; az egyik szülő vallásos, a másik közömbös, vagy éppen materialista stb.)

Egy további, közkeletű és felszínes értelmezése a „kettős nevelés”-nek továbbá az, amikor teljesen figyelmen kívül hagyjuk a materialista vagy idealista világnézeti nevelő hatások következetességét, kidolgozottságának színvonalát, aktivizáló erejét stb. Márpedig, nevelési szempontból a *vallásos közömbösség*, vagy a felszínes, önző ateista beállítottság nem azonosítható a szocialista ember ateizmusával, — aminthogy a vallásos nevelési hatásoknak is különféle árnyalatai, mélysége, határfoka stb. van. Mindezek aligha elhanyagolható tényezők akkor, amikor a „kettős nevelést”, mint negatív tünetet vizsgáljuk.

A kettős nevelés veszélye mármost — amint erre az utóbbi években többször, többen is lényegében helyesen felhívták a figyelmet —, hogy a gyermek alkalmazkodását zavarja, gondolkodásának, intelligenciájának fejlődését károsan befolyásolja az általános kételkedés irányában (ami továbbmenően olyan jellembeli, személyiségbeli hibákhoz, deformációkhoz vezet, mint pl. a képmutatás) és általában a társadalmi aktivitást vagy gátolja, vagy az őszinte meggyőződéstől, lelkesedéstől fosztja meg a cselekvést. Ilyenkor felszínes, önző érdek-motívumok szabják meg a tanulók cselekvését, aktivitását.

A tapasztalatokból nyilvánvaló, hogy a „kettős nevelés” sokszor okoz olyan kríziseket és negatív irányú fejlődést, ami az egyirányú nevelőhatás mellett nem következne be. Ez azonban csak a kérdés egyik oldala. Másfelől fennáll annak a lehetősége is, hogy intenzív és körül-

tekintő, tapintatos nevelői eljárás pozitív oldalra, a materialista világnézet oldalára billentheti az olyan gyermekeket is, akik a „kettős nevelés” áldozatai voltak. Sőt, a tapasztalat azt is bizonyítja, hogy olyan esetekben, amikor a szilárd világnézeti állásfoglalás, a meggyőződéses materialista világnézet kialakítása harcok árán, küzdelmek nyomán sikerült — az ilyen világnézet gyakran még erőteljesebb, aktívabb, mint azoknak világnézete, akik teljesen „simán”, harcok, konfliktusok nélkül jutottak el materialista világnézetükig.

A kettős nevelés pedagógiai megítéléséhez tehát a következőket jegyezhetjük meg összefoglalóan:

a) A társadalom mélyreható szocialista átalakulása, az emberek (szülők és pedagógusok) materialista világnézeti fejlődése a jövőben csökkenteni fogja a „kettős nevelés” eseteinek számát, a konfliktusok mélységét;

b) A nevelők törekedjenek pozitív irányban befolyásolni a tanulók világnézeti fejlődését úgy, hogy nem sértik a szülők iránti tiszteletet, szeretetet. A kettős nevelés leküzdése sok tapintatot kíván. Nem elhanyagolható tényező a szülők világnézeti formálására irányuló társadalmi törekvés. (A népművelés eszközeivel, nevelők személyes ráhatásával stb.)

c) A kettős nevelésből származó konfliktusok pozitív megoldását kamatoztassuk a materialista világnézet megerősítésére, aktívvá tételére.

Az ateista nevelés módszeres kérdéseivel kapcsolódik végül az ateista nevelés fogyatékoságainak, teendőinek feltárása. E fogyatékoságok és hibák nyilván a materialista világnézeti nevelés helyzetéből, eredményeiből és fogyatékoságaiból következnek. Említsük meg a legfontosabb fogyatékoságokat!

Ami a tananyaggal való összefüggést illeti, elég gyakori ma még a két szélsőség: a frázisszerűség, az anyaggal való szerves kapcsolat hiánya, a pusztán szóbeli, verbális jelleg érvényesítése — mélyebb értelmi és érzelmi meggyőző erő nélkül; a másik végletet a világnézeti-ateista következtetésektől való tartózkodás jelenti. De előfordul még a hibás adminisztratív jellegű intézkedés — szerencsére egyre ritkábban — a gúnyolódás, tapintatlanság, a felszínesség.

A jelzett hibák mélyén egyrészt a nevelőtestületek konkrét világnézeti egységének, ateista beállítottságának fogyatékoságai állnak. Nyilvánvaló, hogy fékezi, sőt gátolja ateista nevelésünket, ha egyes nevelők ingadozók, belsejükben vallásosak, vagy legalábbis istenhívők, a világnézet alapvető kérdéseiben nem tudnak — esetleg nem is akarnak — tisztán látni. Amikor tehát a hibák okait kutatjuk, azokat elsősorban a nevelőtestületek világnézeti egységében (ill. ennek hiányában, felszínességében, fogyatékoságában) és az egyes nevelők személyes meggyőződésének fogyatékoságaiban kell látnunk.

A hibák másik forrása a politikai és pedagógiai felkészültség fogyatékosága a nevelők részéről. Ehhez járul a pszichológiai, fejlődéslélektani és neveléslélektani tudás alacsony színvonala, ami a gyakorlatban gátjává válik annak, hogy a nevelők helyesen felismerjék a vallásos magatartás pszichikai forrásait, gondosan tanulmányozzák az egyes

tanulókat, és tapintatos, szívós, szocialista nevelőmunkával segítsék elő tanulóik materialista, ateista fejlődését.

Mindezeket a problémákat természetesen fejlődésben kell néznünk. Tagadhatatlan, hogy a meglevő fogyatékoságok ellenére hatalmas lépéseket tettünk a felszabadulás óta, de különösen a fordulat éve óta a materialista nevelés, ateista nevelés területén.

Végül tanulságos lesz ideiktatnunk egy újabb szovjet tapasztalatot. J. J. OGRŰZKO leningrádi adatai szerint (Szovj. Ped. 1963. 4. sz.) az ottani iskolai tanulók mintegy 1/4-ed része áll bizonyos mértékig vallásos befolyás alatt. Az ateista nevelés hatékonyságának emelésére változatos módszereket (pl. filmek, ateista klubok, szakkörök stb.) vezetnek be. Egyik ateista összejövetele a VII. osztályos tanulók ilyenféle kérdéseket tettek fel: „Miért változik a húsvét időpontja évenként? Miért festik a tojásokat húsvétkor? Milyen ember volt Krisztus? Miért kezdődik az időszámítás Krisztus születésével? Miért vannak külföldön más vallások? Miért ilyen formájú a kereszt? Miért vannak hívők, ha mindenki megértheti, hogy isten nincs? Miért vannak még papi szemináriumok? Hogy bizonyítsam be a nagypapának, hogy isten nincs?”

A szovjet cikkíró megjegyzi, hogy a tanulók effajta 23 kérdéséből a nevelők 17-re nem tudtak válaszolni! Ez a tény is felhívja a figyelmet, hogy a nevelőképzésben elmélyültebben kellene foglalkozni a vallással, annak társadalmi-történelmi szerepével, a vallások dogmáival és ezeknek bírálataival is.

Az érvelés meggyőző. A mi viszonyainkat tekintetbe véve még annyit tehetünk az eddigiekhez hozzá, hogy nálunk még nagyobb a vallásos befolyás, mint a Szovjetunióban, ezért még alaposabban, nagyobb intenzitással kell valláskritikával foglalkoznunk.

A valláslélektanál, az ateista nevelés lélektanával való foglalkozás pedig azért lényeges a pedagógus számára, hogy helyesen megértse a vallásos magatartás általános motívumait és egyéni forrásait. Csak ezeknek helyes ismeretében érhetjük el, hogy ateista nevelésünk szövegek helyett, pusztán értelmi magyarázatok, prédikációk helyett, vagy felszínes adminisztratív rendszabályok helyett mélyreható, tartós eredményt ér el.

T Á J É K O Z T A T Ó I R O D A L O M

AHMÉROV, Z. SZ.: A vallásos előítéletek elleni harc az I—IV. o. óránkív. munkájában. — Nacs. Skola, 1960. 12. sz.

ALLPORT, G. G.: The individ. and his Religion. London, 1951.

Archiv für Religionspsychologie, VII. köt. München, 1962. Szerk.: W. KEILBACH. „A tanulók tudományos ateista neveléséről.” Praha, Áll. Pedagógiai Kiadó, 1959.

BEHÁR Zs.: Ateista nevelés iskoláinkban. Nar. Proszv, 1955. 12. sz.

BERENCZ János: „Valláspszichológia és valláskritika.” Világosság, 1963. 7—8. sz.

BOLOTYNIKOV, A. M.: „A tanulók ateista nevelése a természetrajzi foglalkozásokon. Nacs. Skola, 1962. 2. sz.

G. G. BŰKOVA: A serdülőkori vallásosság okai. Szovj. Pedagógika, 1963. 8. sz.

EDWARD CONZE: „Der Buddhismus.” 3. Auflage. W. Kohlhammer Verl. Stuttgart, 1962.

C. H. DAWSON: Religion and culture. Meridian books. New York, 1958.

- DEDINA, J.: Az ateista nevelés lehetőségei a történelemtanításban. *Dějepis v škole*, 1958. 4. sz.
- FERENCZI SÁNDOR: Lélekelemzés. Szilágyi Béla biz. Bp. 1910.
- FLOWER, J. C.: *The Psych. of Religion*. London, 1927.
- FRENDLOVSKY, FR.: Az ateista és erkölcsi nevelés, mint a tudományos világnézeti nevelés alkotórészei. *Pedagógika*, 1958. 4. sz.
- FREUD, ANNA: „Das Ich und die Abwehrmechanismen.” *Imago Publ. Co. Ltd.* London, 1946.
- FREUD, SIGMUND: „Zwangshandlungen und Religionsübungen.” (1907) — *Gesammelte Werke*, VII. köt.
- FREUD, SIGMUND: Egy illúzió jövője. Bp. 1945. *Bibliotheca*.
- FREUD, SIGMUND: Mózes és az egyistenhit. Bp. 1946. *Bibliotheca*.
- GRENSTED, L. W.: *The Psych. of Religion*. 1952.
- GIRGENSOHN: *Der seelisches Aufbau das religiösen Lebens*. Leipzig, 1921.
- GOLIKOLA, Z. F.: A tanulók ateista nevelése a kémiaórákon. *Himija v škole*, 1955. 2. sz.
- GOLUBJEVA, N. V.: Az ateista nevelés kérdései Krupszkája műveiben. *Szovj. Ped.* 1959. 3. sz.
- JERMAKOV: A hallgatók tudományos-ateista szemléletének kialakítása. *Vjesztnyik vűszcej skolü*, 1959. 8. sz.
- JAMES, W.: *The varieties of religious experience*. London, 1903.
- JUNG, C. G.: *Psychologie und Religion*. Zürich, 1940. *Rascher-Verlag*.
- KACSURIN—SNYEJERSZON: A tanulók tudományos-ateista nevelése az irodalomórán. *Lityeratura v skolje*, 1955. 5. sz.
- KAIROV: *Pedagógia*. II. kiadás. Bp. 1960. *Tankönyvkiadó*.
„KÉZIKÖNYV A VALLÁSÉRŐL.” Bp. 1961. *Kossuth Kiadó*.
- KLAUS, GEORG: *Isten, anyag, jezsuiták*. Bp. 1962. *Gondolat*.
- KOTYELNYIKOV, L.: A tanulók tudományos nevelése a földrajzanyag alapján. *Geográfia v skolje*, 1955. 1. sz.
- KÚHÁR FLÓRIS: *Bevezetés a valláslélektanba*. Bp. 1926. *Szt. István Társulat*.
- LEUBA, J. H.: *The psychological origin and the nature of religion*. London, 1909. *Archibald Constable & Co. Ltd.*
- MAKSZIMOV, V. A.: A tanulók tudományos és ateista nevelése az V. osztályban. *Geogr. v skolje*, 1957. 1. sz.
- MAEDER, A.: *Wege zur seelichen Heilung*. Zürich, 1944.
- MÁHOVEC, M.: Komoly megfontolások az ateista nevelés módszereivel kapcsolatban. *Dějepis a Zemepis v skolje*, 1959. 6. sz.
- NYETŰLJKO, A. M.: Egyéni bánásmód az ateista nevelésben. *Szovj. Ped.* 1963. 6. sz.
- OGRŰZKO, I. I.: Leendő nevelők ateista előkészítése. *Szovj. Ped.* 1963. 4. sz.
- PACSKALIN, G. I.: Ateista nevelőmunka az iskolában. *Szovj. Ped.* 1961. 4. sz.
- PJEROVSZKIJ: Ateista nevelés az iskolában. *Szovj. Pedagógika*, 1955. 5. sz.
- PRATT, J. B.: *Why religions die?* *Univ. of California Press*, Berkely and Los Angeles, 1940.
- RŰMKE, H. C.: *The psychology of unbelief*. London, 1952. (Hollandból ford.)
- STARBUCK, E. D.: *Religions-psychologie*. Leipzig, 1909. (Ford. angolból.) *Verl. von Dr. Werner Klinkhardt*.
- SVĚTLÝ, J.: Ateista nevelés a főiskolákon. *Vysoká škola*, 1960. 8. sz.
- SZÉNÁSI BÉLA: Az ateista nevelés és a pszichológia néhány összefüggése. *Pedagógiai Szemle*, 1962. 5. sz.
- A. SZPIRKIN: *A tudat eredete*. Bp. 1963. *Gondolat Kiadó*.
- THOULESS, R. B.: „Psychol. u. Religion” — a D. KATZ által szerkesztett „*Handbuch der Psychologie*”, II. kiad. (Benno Schwabe & Co. 1959.) *Stockholm*.
- UGRINOVICS, D. M.: *O szpecifike religii*. *Izd. Moszkovszkovo Univ.* 1961.
- WELFOR, A. T.: *An Attempt at an Experimental Approach to the Psychol. of Religion.* *British Journal of Psych.* 1945. évf. (36, 55).
- WUNDERLE: *Einführung in die moderne Religionspsychol.* Kősel, 1922.
- ZOLTAI DÉNES: *A világnézeti nevelés és a vallásos világnézet*. I—II. Bp. 1963. (II. kiad.) *Tankönyvkiadó*.

RELIGIONSPSYCHOLOGIE, RELIGIONSKRITIK, ATHEISTISCHE ERZIEHUNG

Dr. JÁNOS BERENCZ

Der Verfasser bemüht sich, vom Standpunkt des dialektischen u. historischen Materialismus, eine psychologisch begründete Kritik der Religionen überhaupt zu skizzieren. Im zweiten Teil des Aufsatzes werden einige pädagogische Folgerungen für die atheistische Erziehung gezogen.

I. Die Religionspsychologie wird von drei Aspekten behandelt:

1. Man kann den Inhalt, die Dogmensysteme der Religionen vom wissenschaftlich-psychologischem Gebiete aus gesehen, kritisieren. Hauptsächlich kann man folgende religiöse Themen vom psychologischen Standpunkt kritisieren:

Der Ursprung der Religion — im Lichte der Psychologie;

Der Glaube an einem persönlichem Gott — und die daraus folgenden psychologischen Absurditäten;

Die Lehre von der „geistigen“ und „unsterblichen“ Seele — im Lichte der wissenschaftlichen, materialistischen Psychologie.

2. Was sind die psychologischen Wurzeln der Religiösität der einzelnen Persönlichkeiten? In diesem Teil werden die falschen, apologisierenden Behauptungen vieler moderner Entwicklungs- u. Kinderpsychologen scharf kritisiert. Man kann psychologisch, wissenschaftlich gar nicht die falsche These von der „Notwendigkeit der Religion“ begründen.

3. Drittens wird überschaut, was für Argumente die moderne Religionspsychologie für die wissenschaftliche Religionskritik liefern kann.

In diesem Abschnitt werden verschiedene moderne bürgerliche Religionspsychologische Richtungen — die sogenannte „empirische“ Religionspsychologie, die Psychoanalyse, die offensichtlich theologisch, apologetisch gerichteten Forscher — kritisch geprüft. Unter Anderen werden solche Psychologen, wie W. JAMES, J. H. LEUBA, Raoul de la GRASSERIE, Sigmund u. Anna FREUD, C. G. JUNG, A. MAEDER, H. C. RÜMKE u. a. kritisiert.

Die marxistische psychologische Haltung wird mit Berücksichtigung auf sowjetischen Autoren (z. B. D. M. UGRINOVITSCH) skizziert.

II. Im zweiten Teil des Aufsatzes werden einige Probleme der atheistischen Erziehung — aus pädagogisch-psychologischer Hinsicht behandelt.

Im Vordergrund wird der Erziehungsplan für die V—VIII. Klasse der allgemein Bildenden Schule gestellt. Dazu werden einige Entwicklungspsychologische und Differenzialpsychologische Aspekte und methodische Ratschläge für atheistische Erziehung hingefügt. Schliesslich endet der Artikel mit einigen Problemen für atheistische Bildung und Erziehung der Lehrer in den Pädagogischen Hochschulen.